

Rafał Rosół, Kraków, UJ

O pochodzeniu rzeczownika *flejtuch*

Słowa kluczowe: zapożyczenia, wyrazy obce, etymologia, kontakty językowe.

Rzeczownik *flejtuch* poświadczony jest — wraz z formą oboczną *flajtuch* — począwszy od XVI wieku. Wówczas oznaczał on ‘zwitek szarpi, służący do opatrywania ran, tampon’¹⁾, natomiast już od XVIII w. występuje w znaczeniu przenośnym na określenie człowieka niechlujnego, nieporządnego²⁾. Słownik wileński (SWil: I, 317) odnotowuje ponadto znaczenie ‘kłak do zabijania naboju (u strzelby)’, a w Słowniku warszawskim (SW: I, 753) obok powyższych wymienione zostało znaczenie ‘knot do przeczyszczania w środku wąskiego otworu (np. cybucha)’³⁾. Należy przy tym zaznaczyć, że już w okresie międzywojennym w powszechnym użyciu pozostało jedynie przenośne znaczenie ‘niechluj’⁴⁾ i tylko to znaczenie przetrwało do chwili obecnej⁵⁾.

U źródeł polskiego *flejtuch* leży niewątpliwie niemiecki wyraz złożony, którego drugi człon stanowi rzeczownik *Tuch* n. oznaczający ogólnie ‘sukno’ lub — w węższym znaczeniu — ‘chustę, chustkę’. W języku niemieckim wyraz ten nader często pojawia się w złożeniach, np. *Handtuch* n. ‘ręcznik’, *Halstuch* n. ‘apaszka’, *Tischtuch* n. ‘obrus’. Kilka tego typu wyrazów trafiło do języka polskiego mniej więcej w tym samym okresie co *flejtuch*, np.:

botuch ‘ręcznik kąpielowy, prześcieradło kąpielowe’ z niem. *Badtuch* n. (*Bad* n. ‘kąpiel’, por. *Bademantel* m. ‘płaszcz kąpielowy’);

fartuch z przyimkiem *vor*, dial. *var* ‘przed’;

futertuch ‘grube sukno na podszewkę’ ze śrwn. *vuoteruoch* (por. niem. *Futter* n. ‘podszewka’);

lejtuch ‘całun, tkanina żałobna’ ze śrwn. *lêchtuoch* n. ‘ts.’, niem. *Leichentuch* n. ‘ts.’ (por. niem. *Leiche* f. ‘trup, zwłoki’);

¹⁾ Tak podaje SPXVI: VII, 80. Por. G. Cnapius (1643: 178): ‘méch z płotna skrobanego’; S.B. Linde (L: I, 658): ‘mecz z płótna skrobanego, knot do rany’; S. Reczek (1968: 96): ‘kłak (do rany), opatrunek’.

²⁾ Zob. np. L: I, 658, gdzie podano znaczenie ‘niechluj, flądra’ wraz z cytatami z literatury z drugiej połowy XVIII w. Por. J.S. Bandtkie (1806), u którego znaczenie ‘ein schmutziger Mensch’ pojawia się nie pod hasłem *flejtuch*, lecz *flejtucha* f./m. (słownik ten dla obu form odnotowuje ponadto znaczenie ‘Sauleder’).

³⁾ Atestację wyrazu *flejtuch* dokładnie omawia WDLP: s.v. *flejtuch*.

⁴⁾ Zob. J. Żebrowski (1938–39: 63).

⁵⁾ Zob. PSWP: XI, 350. SJP: II, 909n. podaje wprawdzie obok ‘człowiek brudny, nieporządny, niedbały, niechlujny’ znaczenia ‘kłak do przybijania naboju w strzelbie, służący też do czyszczenia strzelby’ oraz ‘zwitek gazy czy szarpi, służący do zatykania ran, tampon’, ale oznacza je jako dawne.

rańtuch ‘czworokątny płat płótna (rodzaj szala, chustki)’ (por. dial. *rantuch*, *rajntuch* i *rajtuch*), niejasne, pierwszy człon najczęściej interpretuje się jako niem. *Regen* m. ‘deszcz’; *wańtuch* ‘grube płótno, płachta na wóz’, zapewne z niem. *Wagentuch* n. (*Wagen* m. ‘wóz’)⁶).

Drugi człon złożenia wyrazu *flejtuch* jest zatem jasny, poważny problem stanowi jednak identyfikacja pierwszego członu⁷). W dotychczasowych opracowaniach pojawiły się trzy różne wyjaśnienia⁸). Pierwsza hipoteza głosi, że wyraz *flejtuch* powstał z rekonstruowanego dla języka niemieckiego złożenia **Pflüchtuch* n. ‘sukno skubane, skubanka’, którego pierwszy człon *Pflüch-* pochodzi od czasownika *pflücken* ‘zrywać’ (por. niem. *Pflückmaschine* f. ‘obrywarka’, *Pflücksalat* m. ‘sałata liściasta’)⁹). Zarówno jednak pod względem semantycznym, jak i fonetycznym hipoteza ta jest mało przekonująca¹⁰).

Z uwagi na postulowane znaczenie nie można również przyjąć drugiego wyjaśnienia, zgodnie z którym polskie *flej-* wywodzi się z dln. dial. *flet/flete*, śrdoln. *vlēt* ‘płynąca woda, kanał wodny’ (por. niem. *Fleet* n. ‘kanał wodny’, pożyczka z dialektów dolnoniemieckich). Pomysłodawca tej etymologii, A. Brückner (1927: 123), sugeruje, że pierwotnym znaczeniem złożenia byłoby ‘puszczadło’ (ze znakiem zapytania)¹¹).

Z kolei trzecia etymologia zakłada, że pierwszy człon polskiego wyrazu oparty jest na dawnym niemieckim czasowniku *fleien*, *flaien* ‘czyścić, myć’¹²). Jako analogię do proponowanego złożenia **Fleituch*/**Flaituch* słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie autorstwa A. de Vincenza i G. Hentschela (WDLP: s.v. *flejtuch*) przywołuje poświadczone we wczesnej fazie rozwoju języka nowo-wysoko-niemieckiego wyrazy *Fleilaug* f. (por. *Lauge* f. ‘ług’) i *Fleitrog* m. (por. *Trog* m. ‘koryto, niecka, rynna’). Należy przyznać, że fonetycznie hipoteza ta jest jak najbardziej odpowiednia. Również postulowane pierwotne znaczenie

⁶) O wczesnych zapożyczeniach niemieckich będących złożeniami z drugim członem *-tuch* szczegółowo traktuje M. Krajewska (1988); por. ponadto G. Korbut (1893: 505); WDLP: s.v. *botuch*, *fartuch*, *futeruch*, *lejtuch*, *rańtuch*, i *wańtuch*.

⁷) W niektórych opracowaniach nie podaje się etymologii, ograniczając się jedynie do informacji, że *flejtuch* to pożyczka ze źródła niemieckiego; tak np. M. Amszejewicz (1859: 149); SWil: I, 319; Z. Rysiewicz (1964: 223).

⁸) Gwoli ścisłości wypada podać, że wyrazu *flejtuch* nie uwzględniają słowniki etymologiczne F. Sławskiego (1952–75), W. Borysia (2005), K. Długosz-Kurczabowej (2008) i I. Malmor (2009) oraz słowniki wyrazów obcych W. Kopalińskiego (1994), M. Bańki (2005) i A. Latuska (2008).

⁹) Na temat tej etymologii zob. przede wszystkim J. Żebrowski (1938–39: 64). Ponadto zob. G. Korbut (1893: 505), przy czym badacz ten *flejtucha* w znaczeniu ‘niechluj, brudas’ wywodzi z osobnego wyrazu niemieckiego, tj. *unflätig* ‘plugawy, brudny, brzydki’. J. Karłowicz (1894–1905: 162n.) traktuje powiązanie *flejtucha* z **Pflüchtuch* jako możliwe, ale raczej skłania się do powiązania z niem. *flaien*; zob. niżej. Etymologię tę podaje również B. Nowowiejski (1996: 255), zaznaczając jednak w przyp. 426: «Etymologia niezbyt pewna». Por. ponadto L: I, 658; A. Karszniewicz-Mazur (1988: 138).

¹⁰) Hipotezę tę odrzuca już W. Kaestner (1939: 24).

¹¹) Pogląd ten przyjął A. Bańkowski (2000: I, 375), który dla niemieckiej gwary cyrulickiej rekonstruuje złożenie **flet-tuch*; podobnie w słowniku E. Sobol (1995: 348).

¹²) Tak J. Karłowicz (1894–1905: 162n.; SW: I, 753; SJP: II, 910; J. Tokarski (1980: 223); W. Kopaliński (1987: 287); B. Pakosz et al. (1991: 274); P. Lewiński (2005: 108); WDLP: s.v. *flejtuch*. Por. ponadto A. Karszniewicz-Mazur (1988: 138). Przymuszczałnie przez pomyłkę w PSWP: XI, 350 znalazła się forma *flein* zamiast *fleien* lub *flaien* (formy *flein* nie udało mi się nigdzie znaleźć).

flejtucha, tj. ‘chustka do zmywania itp.’, jest możliwe do zaakceptowania, aczkolwiek budzi ono pewne wątpliwości, ponieważ zgodnie z wczesnymi świadectwami flejtuchy nie służyły do obmywania ran, lecz do ich opatrywania i tamowania krwi. Głównym zarzutem przeciwko tej etymologii jest fakt, że złożenie **Fleituch/*Flaituch* — podobnie zresztą jak **Pflüchtuch* i **Flëttuch* — nie jest poświadczony w żadnych źródłach.

Szukając w języku niemieckim złożenia, w którym można by upatrywać źródeł dla polskiego *flejtuch*, wypada zwrócić uwagę na wyraz *Vliestuch* n. (rzadziej *Vließtuch*, *Fliestuch*), który oznacza ‘kawałek materiału, chustkę z włókniny’ (por. niem. *Vliesstoff* m. ‘włóknina’). Pierwszy człon tego złożenia stanowi wyraz *Vlies* (dawniej również *Vließ*) n. ‘runo owcze, włóknina’, który poświadczony jest już w języku średnio-wysoko-niemieckim w formach *vlies*, *vlius*, *flus*, *vliues* i *flues*¹³). Warto podkreślić, że występujący tu typ złożenia, tj. nazwa materiału i wyraz *Tuch*, jest dość powszechny w języku niemieckim. Jako paralele można przywołać np. *Baumwolltuch* (*Baumwolle* f. ‘bawełna’), *Wolltuch* (*Wolle* f. ‘wełna’), *Leinentuch* (*Leinen* n. ‘płótno’) czy też *Seidentuch* (*Seide* f. ‘jedwab’).

Pod względem semantycznym powiązanie polskiego *flejtuch* o pierwotnym znaczeniu ‘zwitek szarpi, służący do opatrywania ran, tampon’ z niemieckim *Vliestuch* jest niewątpliwie godne uwagi. Należy tu zaakcentować dwie istotne kwestie. Po pierwsze, włókninę uzyskuje się nie w wyniku tkania, lecz poprzez sklejanie luźnych włókien, do jej wytwarzania zaś wykorzystywano pierwotnie runo owcze, które obecnie zostało zastąpione włóknami syntetycznymi¹⁴). Po drugie, *Vliestücher* posiadają właściwość absorbowania substancji płynnych i dzięki temu znajdują szerokie zastosowanie w medycynie i higienie. Dla przykładu można tu przytoczyć pewien passus z wydanego przed kilku laty kompendium wiedzy z zakresu higieny w szpitalach i gabinetach lekarskich: «Diese Desinfektionslösung wird auf ein frisches Vliestuch gegeben. Mit diesem wird die Fußbodenfläche des Raumes gereinigt und desinfiziert. Mit einem neuen Vliestuch wird die so verbreitete Desinfektions- und Reinigungslösung wiederaufgenommen»¹⁵).

Z uwagi więc na sposób wytwarzania, właściwości i zastosowanie *Vliestuch* zdaje się świetnie korelować z pierwotnym *flejtuchem*, tzn. zwitkiem szarpi, służącym do opatrywania ran i tamowania krwi. Nie ulega również wątpliwości, że niem. *Vliestuch* i pol. *flejtuch* wykazują znaczne podobieństwo z punktu widzenia fonetyki, chociaż nie odpowiadają sobie w pełni. Gdyby wyraz niemiecki został dokładnie oddany w języku polskim, przybrałby postać **flistuch* lub **flystuch* (ewentualnie **flestuch*, **fliestuch*). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że przejęte do polszczyzny złożenia niemieckie często wykazują różnego rodzaju uproszczenia lub przekształcenia, jak to obserwujemy na przykład we wspomnianych wyżej

¹³) Zob. M. Lexer (1872–78: III, 403). Por. także słownik języka niemieckiego J. i W. Grimmów (DWB: s.v. *Vlies*), gdzie oprócz *Vlies* i *Vließ* wyliczono kilka innych form; słownik ten nie podaje wprawdzie złożenia *Vliestuch* wzgl. *Vließtuch*, nie ulega jednak wątpliwości, że w czasach braci Grimmów złożenie to funkcjonowało w literaturze, o czym świadczy na przykład jego pojawienie się w niemieckim przekładzie poezji Wergiliusza z 1853 r. (*Die Gedichte des P. Virgilius Maro, 1. Abt.: Die Idyllen und das Gedicht vom Landbau, übersetzt von C.U. Osiander, Stuttgart 1853, s. 26*).

¹⁴) Na temat tego materiału zob. np. hasło *Vliesstoffe* [w:] KL: 590.

¹⁵) Jest to cytata z: A. Kramer, P. Heeg, K. Botzenbart, *Krankenhaus- und Praxishygiene*, Urban & Fischer Verlag, München 2001, s. 284.

wyrazach *rańtuch* (z niem. *Regentuch*) lub *wańtuch* (z niem. *Wagentuch*), a zwłaszcza *lejtuch*, w którym widoczny jest zanik *ch* w śródgłosie (z niem. **Leichtuch*)¹⁶). Ponadto spotykamy niejednokrotnie zanik spirantu *s* w zapożyczeniach niemieckich, jeśli znajduje się on na końcu pierwszego członu złożenia. Ze względu na podobieństwo w zakresie artykulacji nie dziwi zanik *s* przed *š*, np.

alsztyn ‘naszyjnik z drogich kamieni’ z niem. **Halsstein* ‘ts.’;

fusztyk ‘kafel wykorzystywany w części fundamentu stojącej na plincie’ z niem. *Fußstück* n. ‘dolny kraniec przedmiotu’;

masztab, także *mastab*, *musztap* ‘skala, podziałka’ z niem. *Maßstab* m. ‘skala, podziałka; przymiar’¹⁷).

Zanik *s* spotykany jest również w pozycji przed innymi spółgłoskami lub grupami spółgłosek, czego przykładem są następujące wyrazy:

bestocajg ‘przrząd do wykańczania czcionek’ z niem. *Bestoßzeug* m. ‘przrząd metalurgiczny (używany m.in. przy odlewaniu czcionek)’;

dyweldrek, także *dajweldrek*, *tajfeldrek* ‘sok o nieprzyjemnym zapachu, otrzymywany z asafetydy, tj. zapalniczki cuchnącej’ z śrwn. *duwelsdreck* m. ‘zapalniczka cuchnąca’ i niem. *Teufelsdreck* m. ‘gumozzywica o nieprzyjemnym zapachu i smaku’;

ezelbryk ‘bryk’ z niem. *Eselsbrücke* f. ‘ts.’;

szyfkarta, także *schiffkarta*, *szifskarta* ‘bilet na rejs statkiem’ z niem. *Schiffskarte* f. ‘ts.’; *stabkwatera* ‘kwatera sztabu’ z niem. *Stabsquartier* f. ‘ts.’¹⁸).

O ile jednak dla zaniku *s* znajdujemy analogie wśród innych zapożyczeń, o tyle brak paraleli dla przejścia niemieckiego *-ie-* w śródgłosie jako polskiego *-ej-* (wzgl. *-aj-*)¹⁹). W tym kontekście można wspomnieć ewentualnie o przytoczonym już wcześniej wyrazie *dyweldrek* (ze śrwnysiem. *duwelsdreck*), który poświadczony jest także w formie obocznej *dajweldrek*. W tym wypadku dyftong *-aj-* w śródgłosie jest wtórny, tzn. powstał pod wpływem formy *tajfeldrek* (z niem. *Teufelsdreck*). Nie jest wykluczone, że z podobną sytuacją mamy do czynienia w wypadku dyftongu *-ej-* w wyrazie *flejtuch*, np. mógł wywrzeć na niego wpływ rzeczownik *lejtuch*, który poświadczony jest w źródłach o blisko pół wieku wcześniej niż *flejtuch*, tj. po raz pierwszy w 1490 r.²⁰)

Podsumowując, można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że rzeczownik *flejtuch* został zapożyczony z niemieckiego *Vliestuch*, będącego typowym wyrazem złożonym z nazwy materiału i rzeczownika *Tuch*. Z punktu widzenia semantyki wyraz źródłowy i docelowy dokładnie sobie odpowiadają, przy czym we współczesnej polszczyźnie w użyciu pozostało tylko znaczenie przenośne. Pod względem fonetycznym widoczny jest tu — jak w kilku innych zapożyczeniach niemieckich — zanik spirantu *s* przed spółgłoską. Pewne

¹⁶) W wypadku wyrazu *lejtuch* możemy mieć do czynienia — jak twierdzi WDLP: s.v. *lejtuch* — z zanikiem spowodowanym dysymilacją, tj. **lejchtuch* > *lejtuch*.

¹⁷) Na temat tych pożyczek zob. WDLP: s.v. *alsztyn*, *fusztyk*, *masztab*.

¹⁸) Zob. WDLP: s.v. *bestocajg*, *dyweldrek*, *ezelbryk*, *szyfkarta*, *stabkwatera*.

¹⁹) W sprawie oddawania niem. *ie* w języku polskim zob. przede wszystkim W. Kaestner 1939: 45–7.

²⁰) Tak podaje WDLP: s.v. *lejtuch*.

trudności pojawiają się wprawdzie w związku z dyftongiem *-ej-* (wzgl. *-aj-*) w miejsce niemieckiego *-ie-*, przy czym wydaje się możliwe, że na ostateczną postać fonetyczną *flejtucha* wywarł wpływ jakiś inny wyraz, np. rzeczownik *lejtuch*.

Bibliografia

- Amszejewicz M. 1859: Dykjonarz zawierający wyrazy i wyrażenia z obcych języków polskiemu przy-swojone..., Nakładem L. Winawer, w drukarni A. Gins, Warszawa.
- Bandtkie J.S. 1806: Słownik dokładny języka polskiego do podoręcznego używania dla Polaków i Niemców, t. I–II, Im Verlage des W. G. Korn, Wrocław.
- Bańko M. (red.) 2005: Wielki słownik wyrazów obcych, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Bańkowski A. 2000: Etymologiczny słownik języka polskiego, t. I–II, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Boryś W. 2005: Słownik etymologiczny języka polskiego, Wyd. Literackie, Kraków.
- Brückner A. 1927: Słownik etymologiczny języka polskiego, Krak. Sp. Wyd., Kraków.
- Cnapius G. 1643: Thesaurus Polono-Latino-Graecus seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae in tres tomos divisum..., vol. I, ed. 2, Typis et sumptu F. Caesarij, Cracoviae.
- Długosz-Kurczabowa K. 2008: Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- DWB — J. i W. Grimm, Deutsches Wörterbuch, online: http://germazope.uni-trier.de:8080/Projekte/WBB2009/DWB/wbgui_py?mainmode=.
- Kaestner W. 1939: Die deutschen Lehnwörter im Polnischen, Teil I: Einleitung und Lautlehre, Otto Harrassowitz, Leipzig.
- Karłowicz J. 1894–1905: Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim, nakładem autora, skład główny w księgarni G. Gebethnera i s-ki, Kraków.
- Karszniewicz-Mazur A. 1988: Zapożyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- KL — Kunststoff-Lexikon, hrsg. von W. Woebcken, 9. aktualisierte und erweiterte Auflage, C. Hanser Verlag, Wien 1998.
- Kopaliński W. 1994: Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem, wyd. 22, Wie-dza Powszechna, Warszawa.
- Kopaliński W. 1987: Słownik mitów i tradycji kultury, PIW, Warszawa.
- Korbut G. 1893: Wyrazy niemieckie w języku polskim, Prace Filologiczne 4, s. 345–560.
- Krajewska M. 1988: Zapożyczenia niemieckie w tekstach XVI wieku. Rzeczowniki złożone z drugim członem *-tuch*, Poradnik Językowy, s. 200–5.
- L — S.B. Linde, Słownik języka polskiego, t. I–VI, wyd. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1854–60.
- Latusek A. (red.) 2008: Wielki słownik wyrazów obcych, Krakowskie Wyd. Naukowe, Kraków.
- Lewiński P. 2005: O wyrazach ogólnie obelżywych, [w:] Życzliwość i agresja w języku i kulturze (Język a kultura, t. 17), pod red. A. Dąbrowskiej i A. Nowakowskiej, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 101–11.
- Lexer M. 1872-78: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch, Bd. I–III, Verlag von S. Hirzel, Leipzig.
- Malmor I. 2009: Słownik etymologiczny języka polskiego, Wyd. Szkolne PWN, Warszawa–Bielsko-Biała.
- Nowowiejski B. 1996: Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku (na materiale czasopism), Wyd. Filii UW, Białystok.
- Pakosz B. et al. (red.) 1991: Słownik wyrazów obcych, wyd. popr. i uzupełn., Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- PSWP — H. Zgólkowa (red.), Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, t. I–L, Wyd. Kurpisz, Poznań 1994–2005.
- Reczek S. 1968: Podręczny słownik dawnej polszczyzny, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rysiewicz Z. (red.) 1964: Słownik wyrazów obcych, wyd. 9, PIW, Warszawa.

-
- SPXVI — Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M.R. Mayenowa et al., t. I–XXX, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–2002.
- SJP — Słownik języka polskiego, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–X, Wiedza Powszechna, Warszawa 1958–69.
- Sławski F. 1952–75: Słownik etymologiczny języka polskiego, t. I–V, nakładem Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- Sobol E. (red.) 1995: Słownik wyrazów obcych, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- SW — J. Karłowicz et al., Słownik języka polskiego, t. I–VIII, w drukarni E. Lubowskiego i s-ki, Warszawa 1900–27.
- SWil — A. Zdanowicz et al., Słownik języka polskiego, t. I–II, wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, Wilno 1861.
- Tokarski J. (red.) 1980: Słownik wyrazów obcych, PWN, Warszawa.
- WDLP — A. de Vincenz, G. Hentschel, Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standartsprache, online: <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/46701.html>.
- Żebrowski J. 1938–39: Dookoła *flejtucha*, Poradnik Językowy, s. 63–4.
-